

УДК 373. 5. 016: 94 +34

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-14-116-138>

**FORMATION OF PERSONAL COMPETENCIES IN
HISTORY AND LAW LESSONS BY INVOLVING
DOCUMENTARY SOURCES**

**ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ
ТА ПРАВознавства ШЛЯХОМ ЗАЛУЧЕННЯ
ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ**

Олеся Ткаченко,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної
історії, правознавства і
методик навчання
Lesya612@ukr.net*

ORCID ID:0000-0001-8836-3778

Університет Григорія

Сковороди в Переяславі,

*м. Переяслав, вул. Сухомлинськ
ого, 30, Київська обл., Україна,
08401*

Olesia Tkachenko,

*Ph.D. in Historical Science,
Assistant Professor of
Department of General History,
Science of Law and Teaching
Methods*

Lesya612@ukr.net

ORCID ID:0000-0001-8836-3778

Hryhoriy Skovoroda University

*in Pereiaslav, Pereiaslav, 30,
region, Ukraine, 08401*

Вікторія Грукач,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальної
історії, правознавства і
методик навчання
viktoriyagrukach@ukr.net*

ORCID ID:0000-0003-4304-4831

Researcher ID: AAB-2005-2021

Університет Григорія

Сковороди в Переяславі

Viktoriia Hrukach,

*Ph.D. in Jurisprudence Science,
Assistant Professor Department
of General History, Science of
Law and Teaching Methods
viktoriyagrukach@ukr.net*

ORCID ID:0000-0003-4304-4831

Researcher ID: AAB-2005-2021

Hryhoriy Skovoroda University

in Pereiaslav, 08401, Ukraine,

*м. Переяслав, Kyiv region, Pereiaslav,
вул. Сухомлинського, 30Київсь Sukhomlynskooho Str., 30
ка обл., Україна, 08401*

Тетяна Ткаченко,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної
історії, правознавства і
методик навчання
tatiannatkachenko@gmail.com*

ORCID ID:0000-0001-8534-6091
*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
м. Переяслав, вул. Сухомлинськ
ого, 30, Київська обл., Україна,
08401*

Tetiana Tkachenko,
*Ph.D. in Historical Science,
Assistant Professor of
Department of General History,
Science of Law and Teaching
Methods*

tatiannatkachenko@gmail.com
ORCID ID:0000-0001-8534-6091
*Hryhoriy Skovoroda University
in Pereiaslav, Pereiaslav, 30,
Kyiv
region, Ukraine, 08401*

ABSTRACT

Today the teacher is faced with the task of improving the life skills of young students. Competences are based on knowledge, values that are formed in the learning process, experience. The ability to apply the acquired knowledge in everyday life in a particular situation is an indicator of the success of student youth. One of the important factors in the formation of important competencies is the study of history and jurisprudence in ZSSO. Modern approaches to the study of these subjects should be based on personality-oriented learning, and educational technologies should focus on educating a conscious citizen of Ukraine, socially adapted, who is able to creatively solve problems in the process of self-realization.

The formation of critical thinking becomes a priority in history lessons, students' orientation is not so much on knowledge as on ways of obtaining information. Intensification of cognitive activity is facilitated by educational and research activities. The formation of research skills in history and law lessons is possible in the process of using documentary, including archival sources.

The technology of working with historical texts, as a model of teaching history and jurisprudence in ZZSO, is based on the study of texts with their further use by students and the formation of historical thinking.

At the present stage, Ukraine is solving complex tasks of building the Ukrainian rule of law and civil society, which should be based on a developed market economy. In this regard, it is important to study the history lessons in the 9th grade in ZZSO socio-economic issues in general, and the development of sugar production in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. in particular. After all, sugar production during this period was the most developed and widespread in many Ukrainian provinces. About 80% of the sugar factories of the Russian Empire were located on their territories.

The article analyzes the documents of the Tereshchenko family archives in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv and is a valuable source for studying socio-economic and cultural development in Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries.

The aim of the article is to study, generalize archival sources of the Tereshchenko family fund and analyze the process of forming personal competencies, research skills of students in history and law lessons at ZZSO in the process of using documentary, including archival sources.

Studying the activities of the Tereshchenko sugar industry in the process of using archival sources will contribute to the formation of research skills in history and law lessons. Documentary sources of the Tereshchenko family archival fund not only give students the opportunity to recreate the socio - economic development of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. They are also sources of study of contractual, compulsory, labor, family, administrative law of Ukraine of this period, which can be used by teachers in law lessons at ZZSO.

The following methods were used in writing the article: historical, chronological, analysis and comparison, statistical.

Conclusions. The development of research skills in the lesson of history and law in ZSSO will be effective when the teacher will comply with certain requirements for the use of documents in the learning process. Namely: taking into account the age, individual characteristics of students, the level of their general development; use of problematic, reproductive, cognitive-research tasks.

The use of texts of documents in the lessons of history and law in ZSSO is a necessary element of the teacher's work. This form of work helps to increase the motivation of learning, intensify independent learning activities of students, expand learning tasks, creates opportunities for individual, independent learning process, expands the possibilities of dialogue of the learning process. This type of activity contributes to the development of students' competence, develops children's research skills, namely: work with specific historical sources, study and analysis of historical events, the use of acquired knowledge and skills in practice. This is especially true in distance education.

Keywords: *competences, educational process, problem-search method, document, archival sources, industry, sugar production.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування шкільної освіти педагогічний досвід, інноваційні навчальні технології повинні сприяти формуванню в учнівської молоді загальнолюдських, національних цінностей, правової свідомості, почуття власної гідності, вміння мислити критично, стимулювати учнів прагнути до самореалізації. Соціум сьогодні потребує компетентної, інформованої особистості, яка готова приймати самостійні рішення і нести за них відповідальність.

Перед учителем сьогодні стоїть завдання підвищення життєвих компетентностей учнівської молоді. Компетентності базуються на знаннях, цінностях, котрі формуються в процесі навчання та досвіді. Здатність застосовувати отримані знання у повсякденному житті, у конкретній ситуації є показником

успішності учнівської молоді. Одним із вагомих чинників формування важливих компетентностей є вивчення історії та правознавства у ЗЗСО. Сучасні підходи до вивчення цих предметів мають базуватися на особистісно орієнтованому навчанні, а навчальні технології повинні бути зосереджені на вихованні свідомого громадянина України, соціально адаптованого, котрий здатен творчо вирішувати проблеми у процесі самореалізації.

Вирішенню цих завдань сприяє проблемно – пошуковий метод навчання. Саме використання цього методу дозволяє створити атмосферу пошуку, максимально розкрити інтелектуальний потенціал учнів, розвивати вміння аналізувати і синтезувати отриманий матеріал.

Аналіз досліджень і публікацій. Окремі аспекти були об'єктами наукового інтересу українських учених. Питання місця і ролі документів як складової навчального процесу розглядали Л. Богдановська (Богдановська, 2005), Л. Задорожня (Задорожня, 2005), Я. Нетеча (Нетеча, 2005), Г. Шевцова-Водка (Шевцова-Водка, 2014), Н. Барановська, Г. Січкаренко, Т. Стоян (Барановська & Січкаренко & Стоян, 2021), Г. Січкаренко (Січкаренко, 2018). Серед сучасних дослідників слід відмітити Я. Калакуру та Ю. Ковтанюка (Калакура & Ковтанюк, 2019), В. Грукач (Грукач, 2005), Т. Соловійову (Соловійова, 2021), О. Ткаченко (Ткаченко, 2000), Ф. Ступака (Ступак, 1998). Але узагальненого дослідження, де б розглядалося значення архівних документів у формуванні особистісних компетентностей на уроках історії та правознавства у ЗЗСО немає.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження, узагальнення архівних джерел сімейного фонду Терещенків і аналіз процесу формування особистісних компетентностей, дослідницьких умінь учнів на уроках історії та правознавства у ЗЗСО у процесі використання документальних, зокрема архівних джерел.

Виклад основного матеріалу. У сучасній школі важливо на уроках історії та правознавства використовувати методи, котрі створюють проблемні ситуації. Останні стимулюють зацікавленість учнів до інформації та процесу її отримання. Пріоритетним на уроках історії стає формування критичного мислення, орієнтація учнів не стільки на знання, скільки на шляхи отримання інформації. Активізації пізнавальної діяльності сприяє учбово – дослідницька діяльність. Формування компетентностей, дослідницьких умінь на уроках історії та правознавства можливе у процесі використання документальних, зокрема архівних джерел. Варто наголосити, що компетентність визначається як набута у процесі навчання інтегрована здатність особистості, яка складається із знань, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці.

Використання документальних джерел на уроках історії та правознавства допомагають вчителю розкрити та врахувати особливості, індивідуальні здібності, інтереси кожної дитини. Необхідність використання документів є очевидною. Кожен вчитель повинен застосовувати цю технологію. Як вважає Я. Нетеча, досить ефективним при використанні текстів є застосування різних форм організації навчання: робота в парах і групах, індивідуальна робота (Нетеча, 2005: 16). Новітні технології створюють умови, коли кожна дитина отримує можливість відчувати свою значимість, успішність, розкрити свої можливості. Для уроків різних типів і форм (комбінований, урок-лекція, нестандартні уроки) краще використовувати різні види документів, котрі відповідають меті, плану і структурі уроку.

Технологія роботи з історичними текстами, як модель навчання історії і правознавства у ЗЗСО, базується на дослідженні текстів із їх подальшим використанням учнями і формуванні історичного мислення. Навчання за цією технологією складається із окремих завершених тем. Застосування документальних джерел під час їх вивчення

просто необхідне. Наприклад, вивчаючи тему «Культура України у другій половині XIX на початку XX ст.» (9 клас), «Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX на початку XX ст.» (9 клас), учитель пропонує учням ознайомитися та опрацювати документи Центрального державного архівного фонду України у м. Києві (ЦДІАУ), зокрема, сімейного архіву родини Терещенків. Учні ознайомившись з текстами архівних документів, обговорюють їх, роблять самостійні висновки.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАУ) знаходиться сімейний архівний фонд родини цукропромисловців Терещенків, де міститься велика кількість документальних джерел з історії взагалі, і соціально-економічної, культурної проблематики другої половини XIX–початку XX ст. зокрема. Це матеріали, що стосуються підприємницької діяльності однієї з найбільш відомих родин, розвитку цукрової промисловості, винокурного виробництва другої половини XIX – початку XX ст. Сімейний архівний фонд (Ф. 830) Терещенків нараховує більше 2 тис. справ. Серед великої кількості джерел міститься інформація про нерухоме майно сім'ї, про кількість цукрових та винокурних заводів та їхнє функціонування, про кількість та розміщення земельних угідь, про торгівельну діяльність Товариства братів Терещенків, умови найму та праці робітників і технічних спеціалістів, про джерела фінансування та забезпечення виробництва сировиною тощо.

У вказаному фонді містяться документальні джерела, котрі висвітлюють інформацію про купівлю підприємств, маєтків, землі родиною цукропромисловців у різних частинах країни: у Київській, Курській та Волинській губерніях (ЦДІАУ: спр. 76, 92, 113). Починали Терещенки свою діяльність із торгівлі хлібом, за що і були удостоєні почесних звань. Після реформи 1861 р. Терещенки скористались тим, що більшість поміщиків Російської імперії не змогли перелаштуватися на умови ринкової економіки. На це вказують матеріали справ про

оренду землі, цукрових заводів і маєтків (ЦДІАУ: спр. 63). Наприклад, за 10 років (1884–1893) один із трьох братів – Федір Артемійович – орендував 2 289 дес. землі (ЦДІАУ, спр. 63: 2).

Підприємництво, родинний бізнес дали можливість у середині 60-х років ХІХ ст. накопичити сім'ї значний капітал, котрий вони почали інвестувати у цукрову та винокурну промисловість. Першим власним заводом, який у 1855 р. побудували Терещенки був завод у Воронежі Глухівського повіту. Це був середній за розмірами цукровий завод. Через кілька років, у 1867 р. родина володіла 5 цукровими заводами (Ткаченко, 2000: 62).

Справи 264; 256; 286; 322 – 325; 335; 336; 430; 461 – 464; 483 – це документи, що дають відомості про придбання промисловцями нерухомого майна (ЦДІАУ, ф. 830).

У 1868 р. Федір Артемійович збільшив свої статки, придбавши у Червонський маєток у Волинській губернії разом із цукровим заводом і 6 700 дес. землі, у 1889 р. – Студенський маєток у Могилівській губернії і 10 400 дес. землі і Андрушівський маєток у Житомирському повіті, де було майже 10 тис. дес. землі (ЦДІАУ, спр. 381: 13). Усе це він придбав за готівкові кошти, як казали «з вільних рук».

У сімейному архіві зберігається «Свідоцтво на привілей у придбанні на пільгових умовах у Південно-Західному краї нерухомого майна» видане на ім'я Ф. Терещенка київським генерал-губернатором і датоване 17 листопада 1880 р. (ЦДІАУ, спр. 719: 1). Відразу, отримавши цей документ цукропромисловець, як свідчать джерела починає скуповувати землі. У листопаді 1880 р. він у дворянина Малиновського за 100 тис. руб. придбав у с. Воропаях Новгород-Волинського повіту близько 2 тис. дес. землі і маєток «...со всеми экономическими, хозяйственными и другими строениями и оброчными статьями». Через місяць у надвірного радника Чеховського Федір Артемійович купив ще майже 1 тис. дес., заплативши власнику 70 тис. руб. (ЦДІАУ, спр. 1283: 21).

Вивчаючи документи Ф. 830, можна проаналізувати процеси концентрації земельної власності, що відбувалися у другій половині XIX ст. в українських губерніях. Так, з архівних джерел ми бачимо, що у 1889 р. Ф.А. Терещенко придбав майно у К.А. Горчакова-Таганчанського. Він купив, заплативши 900 тис. руб., у Канівському повіті: Мартинівку, Пелставин, Беркозівку і с. Копієвате, селище Темчису і при ньому «Великий ліс». Всього майже 6,5 тис. дес. землі із Мартинівським цукровим заводом (ЦДІАУ, спр. 1283: 26). За неповними підрахунками, можна стверджувати, що до кінця XIX ст. в Україні він володів майже 150 тис. дес. землі.

У ЦДІАУ в м. Києві зберігся заповіт, що залишив Ф.А. Терещенко (ЦДІАУ, спр. 63: 21). Аналізуючи цей документ, можна зробити висновок, що цукропромисловець володів землею у Волинській, Курській, Орловській, Харківській, Київській та Могилевській губерніях. В Україні він мав рафінадний і 6 цукрових заводів.

Ще один із братів Микола Артемійович, як і Федір, бачачи неспроможність більшості поміщиків вести ринкові економічні відносини і управляти своїми маєтками, почав спочатку орендувати, а ставши на ноги і скуповувати землю, винокурні та цукрові заводи. Свій основний капітал він придбав у 70-х р. XIX ст. Зокрема, це такі цукрові заводи: Михайлівський (власник поміщик Кочубей), Шалигінський, Крупецький (власник князь Барятинський), Теткінський (власник граф Робесп'єр), Воронізький (власник поміщик Левшен). Крім заводів у цей же період Микола Артемійович придбав і значну кількість землі. А саме: більше як 2 тис. дес. землі у Глухівському повіті Чернігівської губернії, 8,6 тис. дес. у с. Крупці, 19 тис. дес. у Житомирському повіті Волинської губернії, майже 10 тис. дес. у Курській губернії (Соловійова, 2021: 67).

Документи, які збереглися у сімейному архіві родини Терещенків, зокрема і духовний заповіт Миколи Артемійовича, вказують, що останній був власником землі, близько

80 тис. дес., у 7 губерніях: Подільській, Волинській, Харківській, Київській, Чернігівській, Тульській, Курській. Йому належало 5 цукрових, кілька рафінадних заводів і винокурень, парові та водяні млини. Вартість його нерухомого майна становила близько 30 млн. руб. (Ткаченко, 2000: 48).

Багато документів Ф. 830 дозволяють робити висновки про ту власність, якою володіла родина цукропромисловців Терещенків. Це і духовний заповіт Миколи Артемовича, його дарчі дітям та онукам, оцінка нерухомого майна спадкоємців М.А. Терещенка у Києві, документи про нерухоме майно спадкоємців І.М. Терещенка, копія духовного заповіту Ф.А. Терещенка, описи застрахованих і незастрахованих будівель і землі Ф.А. Терещенка, інвентарна книга рухомого майна в Києві, описи цукрових заводів, мастків: Коровинецького, Мартинівського, Глухівського, Воларинського, Червонського, Андрусівського, Головновського, документи про майно Ф.Ф. Терещенка (ЦДІАУ, спр. 8; 24; 25; 32; 97; 466; 497; 1283; 1708).

Документи, що знаходяться у ЦДІАУ у м. Києві, свідчать, що основним заняттям родини Терещенків був цукровий бізнес. Тому, вони можуть слугувати джерелом для вивчення розвитку економіки України взагалі, і розвитку цукрової промисловості, винокурного виробництва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зокрема.

Можна прослідкувати динаміку цукрового виробництва, спираючись на цифрові дані по підприємствам Терещенків, проаналізувати роль родини цукропромисловців у розвитку цукрової галузі. Наприклад, у середньому за сезон перероблялося Червонським заводом 393442 ц буряків, Коровинецьким 393442 ц, Андрушівським цукровим заводом 490 тис. ц, на Старо-Осятинському заводі 23 тис. ц. Вироблялося, відповідно, на Червонському цукровому заводі в середньому в кампанію отримували 202800 пудів (4791920 кг) цукру, на Коровинецькому цукрового піску вироблялось близько 286500 пудів (4798600 кг), на Андрушівському –

384 тис. пудів (5305500 кг), на Старо-Осятинському – 163 тис. пудів (2673200 кг) цукру (Раковский, 1992: 61).

Підрахувавши, можна зробити висновки, що за сезон у середньому на чотирьох цукровобурякових підприємствах Терещенків вироблялось більше 1 млн. пудів (17 569 230 кг) цукру. Його вартість складала 3 377 500 руб. Якщо ж додати вартість цукру й інших заводів (Теткінського, Тульського, Воронезького, Мартинівського, Крупецького, Михайлімського), то вартість цукру, що вироблявся за рік на цукрових заводах Терещенків, буде становити близько 12 млн. руб. Без цукрових підприємств, котрі входили до складу товариства братів Терещенків, на 6 цукрових заводах Терещенків за рік вироблялось 1 679 284 пудів цукру. Це близько 8 % усього цукру, що вироблявся в Україні (Раковский, 1992: 65).

Архівні документи вказують, якими нагородами була відзначена продукція цукрових заводів Терещенків. А це, у свою чергу, свідчить про якість цієї продукції. Зокрема, Михайлівський рафінадний завод був відзначений наступними нагородами: золотою медаллю за якість цукру у 1870 р. (Санкт-Петербург, всеросійська виставка), золотою медаллю у 1882 р. (Москва, всеросійська художньо-промислова виставка), золотою медаллю у 1878 р. (Париж, всесвітня виставка), золотою медаллю у 1887 р. (Харків, сільськогосподарська виставка), великою золотою медаллю у 1893 р. (Чикаго, всесвітня виставка), золотою медаллю у 1896 р. (виставка, Нижній Новгород), золотою медаллю GRAND PRIX у 1900 р. (Париж, всесвітня виставка) (Ткаченко, 2000: 53).

Аналізуючи архівні джерела родинного фонду можна побачити кількість інженерно-технічних спеціалістів, робітників, котрі працювали на заводах Терещенків, умови їхньої праці, найму. У ЦДІАУ у м. Києві є описи маєтків та заводів, списки робітників за різні роки, відомості про заробітну плату службовців та робітників, доручення на управління маєтками та заводами родини, книги видачі пенсій і допомог тощо (ЦДІАУ: спр. 834; 930; 719; 75; 98; 99; 731; 763; 906; 904; 921).

У другій половині XIX – на початку XX ст. сформувалася певна система найму кваліфікованих спеціалістів і службовців, якою користувалися й у цукровій галузі. Між власником або адміністрацією, з одного боку, і спеціалістом, з іншого, заключався договір на певних умовах. У угоді фіксувався розмір заробітної плати і відповідальність та обов'язки сторін. Практикувався випробувальний термін. Після проходження випробувального терміну, угода переглядалася, вносилися корективи. Договори укладали найчастіше на 3, 5 або 7 років. Тобто, документальні джерела сімейного архівного фонду Терещенків не лише дають учням можливість відтворити соціально – економічний розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст. Вони виступають і джерелами вивчення договірної, зобов'язального, трудового, сімейного, адміністративного права України цього періоду, що може бути використане учителем на уроках правознавства та у ЗЗСО.

Умови угоди були жорсткими і передбачали певну залежність спеціалістів від власника. Про це свідчать архівні документи. Так, Федір Артемійович Терещенко у 1892 р. заключив контракт із директорами Червонського і Матринівського цукрових заводів, відповідно з А.Ф. Войцехівським та Г.І. Скачко. В Угоді зазначалося, що «Впредь до истечения срока настоящего условия нанимаемый не мог отказаться от службы». У той же час Ф.А Терещенко «по своему усмотрению, найдя не способным или не аккуратным в исполнении обязанностей, или по другим каким-либо причинам» мав право «во всякое время отказать от службы» (Товарищество свеклосахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко в Киеве, 1900 : 3).

Із посад, що існували на заводах Терещенків, у документах згадується посада механіка, який часто був і одним із помічників директора, посада буряководи. У кінці XIX ст. її запровадили на 80 цукрових заводах України. Треба зазначити, що 17 спеціалістів мали вищу освіту, а 49 – це були практики (Раковский, 1992: 67).

Аналізуючи документи Ф. 830 можна дослідити процеси концентрації, монополізації цукрової галузі, умови формування і діяльності товариств та акціонерних компаній. Колективна власність у вигляді товариств поклала початок демонтажу традиційній приватній власності і розповсюдженню демократичних форм управління господарством. Її переваги полягали, перш за все, в тому, що у випадку банкрутства акціонери ризикували не усією своєю власністю, а лише долею свого вкладу у товаристві. Більшість товариств у цукровій промисловості виникли після першої економічної кризи. В Україні за період 1865 – 1876 рр. виникло 57 товариств. Їхній основний капітал перевищував 40 млн. руб. (Раковський, 1992: 66).

У шести українських губерніях у першій половині 90-х рр. XIX ст. було вже 69 товариств. З них 32 знаходилися у Подільській губернії і 23 у Київській, що складало 80 % (Грукач & Ткаченко, 2000: 62).

Брати Терещенки не були винятком і у 1870 р. вони заснували «Товариство цукропромислових і рафінадних заводів братів Терещенків». До нього входило 4 заводи. Потрібно зазначити, що кожен з братів був власником і окремих заводів. Персонал товариства складався, як свідчать документи, із адміністрації – 7 осіб, управителів, економістів і техніків – 82 особи. На їхнє річне утримання виділялося до 200 тис. руб. Також були і професійні робітники – 160 осіб і чорнороби – близько 2 тис. осіб (Раковський, 1992: 68).

Вивчаючи документальні джерела, можна проаналізувати динаміку робочої сили на підприємствах цукрової галузі, соціальний склад робітників, умови їхньої праці. На цукрових заводах працювали, здебільшого, люди із навколишніх населених пунктів. Але їх не вистачало щоб забезпечити виробничі потреби, тому використовували і працю прийшлих робітників. Наприклад, із описів маєтків і заводів Терещенків видно, що на Андрусівському заводі було 200 працівників із Чернігівської, 200 – Орловської зі 250 із Могилевської губерній.

Подібні дані можна від слідкувати і по Червонському заводу. Там працювали 214 осіб із Могилевської губернії, 250 – з Чернігівської, 270 – із Волинської (Описание имущества наследников Ф.А. Терещенко, 1900: 173).

Якщо аналізувати кількість робітників по окремих підприємствах, то, наприклад, на Михайлівському заводі працювало 560 осіб і по ремонту до 100 осіб. Чоловіки отримували до 12 руб., а жінки – 6 руб. (Описание имущества наследников Ф.А. Терещенко, 1900: 174).

Досить часто, частину своїх обов'язків власники підприємств делегували найнятим довіреним особам, заключаючи з ними угоду. Це питання найму робітників, забезпечення заводу необхідними матеріалами та сировиною. Зберігся документ, яким у листопаді 1881 р. Ф.А. Терещенко делегував управителю Коровинецького цукрового заводу Житомирського повіту юридичне право приймати на роботу на завод майстрів, чорноробів і звільняти їх (ЦДІАУ: спр. 154).

Певну роль у забезпеченні заводів необхідними матеріалами, сировиною, робочою силою відігравали «рядчики». Ці люди створювали артіль чи бригаду, рекрутували робітників, займалися пошуком роботи. Наприклад, є відомості, що житомирський рядчик Я. Ковалев у 1870 р. надав для проведення будівництва у Червонському та Андрусівському заводах 40 каменярів. Рядчик В. Ахрамов у 1894 р. надав для заводів Терещенків у Волинській губернії працівників для виготовлення цегли (ЦДІАУ, спр. 123: 3).

Рядчики були посередниками між підрядчиками і робітниками. Підрядчики несли перед адміністрацією відповідальність за функціонування підприємства. У сімейному архівному фонді Терещенків збереглася угода, підписана між Ф.А. Терещенком та підрядчиком 12 лютого 1881 р. У ній іде мова про те, що якщо підрядчик Самойлов не забезпечить необхідну договірну кількість робітників, то мусить відшкодувати виробничі збитки і сплатити по 30 руб. за кожного працівника. Майно підрядчика виступало гарантією виконання умови (ЦДІАУ, спр. 188: 7).

Після того, як у 1886 р. було прийнято закон про найманих робітників, власники цукрових заводів відмовилися від послуг підрядчиків, що покращило умови найму для робітників.

Використовуючи опис Андрушівського цукрового заводу, який зберігається у ЦДІАУ у м. Києві, ми можемо судити про умови праці на підприємствах Терещенків. Починаючи з травня місяця підрядчики, службовці шукали працівників і укладали з ними угоди. Робітники, після підписання угоди, отримували задаток. У документі вказувався час найму, умови праці, розмір оплати тощо (Андрушевский свеклосахарный завод Волынской губернии Житомирского уезда, принадлежащий Н.А. Терещенко, 1896: 84).

Розвиток цукрового виробництва стимулював розвиток сільського господарства, суміжних з ним галузей промисловості і транспорту. Цукрова промисловість впливала на розвиток торгівлі, на зростання життєвого рівня населення, забезпечувала зайнятість малоземельного селянства, залучала землеробство у сферу товарно-грошових відносин. Збут цукру сприяв припливу нових капіталів, що стимулювало господарське життя країни.

Аналізуючи статистичні дані із одного лише маєтку Терещенків (Червонського), можна помітити, що під час вирощування сільськогосподарських культур перевага надавалася вирощенню цукрового буряку. Одна дес. землі, засіяна пшеницею давала прибутку 42,88 руб., а цукровим буряком – 76 руб. Відповідно у 1889 р. У 1890 р – 50 і 101 руб.; 86 і 120 руб. у 1891 р.; у 1892 – 65 і 67 руб.; 86 і 140 руб. у 1895 р. (ЦДІАУ, спр. 900: 18).

По мірі розвитку цукрового виробництва, сусідні господарства все тісніше взаємодіяли із цукровими заводами. Поступово цукровий буряк стає основною технічною культурою. Докази цьому знаходимо у документах Товариства Братів Терещенків (Товарищество свеклосахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко в Кивее, 1900).

Наприклад, щоб забезпечити необхідною сировиною Коровинецький, Старо-Осятинський, Андрушівський, Червонський цукрові заводи, 3/4 цукрових буряків Терещенки вирощували у своїх господарствах, а решту купували у сусідніх землевласників.

Якість сировини впливала на кількість і якість виробленої продукції. Тому, у господарствах Терещенків постійно працювали над покращенням якості цукрового буряка. У ЦДІАУ у м. Києві міститься звіт Південно – російського товариства землеробства і сільської промисловості. У ньому йдеться про досліди, що були проведені у Червонському маєтку (ЦДІАУ, спр. 955: 3). У результаті дослідницької діяльності підвищувалась урожайність буряків. Необхідно зазначити, що агротехнічні досягнення поширювалися Терещенками серед землеробів.

Цукрове виробництво стимулювало розвиток винокуріння. На цукрових підприємствах країни щорічно вироблялося близько 10 млн. пудів чорної патоки, яка була основною сировиною для винокурень. Аналіз архівних документів показує, що за рік на спирт на винокурнях родини перероблялося: на Теткінському заводі майже 300 тис. пудів чорної патоки (4 920 тис. кг); на Червонському – 185 тис. пудів (3 034 400 кг); на Андрушівському – 250 тис. пудів (4 100 тис. кг.) (ЦДІАУ: спр. 799: 8).

Винокурне виробництво сприяло накопиченню капіталів, стимулювало розвиток тваринництва, так як було джерелом кормів для худоби, збільшувало надходження до державної казни.

Терещенки були власниками винокурень у Курській, Волинській та Київській губерніях. Їм належали Червонський, Текінський, Андрушівський винокурні заводи і винокурня у с. Пилипи Волинської губернії. Щорічна вартість спирту, викуреного на підприємствах Терещенків становила близько 3 млн. руб. (ЦДІАУ, спр. 843: 3).

Цукрова галузь покращувала умови життя місцевого населення, забезпечувала зайнятість малоземельного селянства, стимулювала розвиток товаро – грошових відносини. Збут продукції цукрових і винокурних заводів, особливо за кордон, сприяв надходженню капіталів, що сприяло розвитку економіки країни.

Висновки. Таким чином, численна група документальних джерел сімейного архіву родини Терещенків, що зберігаються у ЦДІАУ у м. Києва, дають можливість проаналізувати підприємницьку діяльність родини цукропромисловців Терещенків і є цінним джерелом для вивчення соціально-економічного і культурного розвитку України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Формування дослідницьких умінь на уроці історії та правознавства у ЗЗСО буде ефективним тоді, коли вчитель буде дотримуватися певних вимог щодо застосування документів у процесі навчання. А саме: врахування вікових, індивідуальних особливостей учнів, рівня їхнього загального розвитку; використання проблемних, репродуктивних, пізнавально-дослідницьких завдань.

Використання текстів документів на уроках історії та правознавства у ЗЗСО є необхідним елементом роботи вчителя. Ця форма роботи сприяє підвищенню мотивації навчання, активізації самостійної навчальної діяльності школярів, розширенню навчальних завдань, створює можливості для індивідуального, самостійного процесу навчання, розширює можливості діалогізації навчального процесу. Цей вид діяльності сприяє розвитку компетентності учнів, формує у дітей дослідницькі вміння і навички, а саме: робота з історичними джерелами, вивчення і аналіз історичних подій, використання отриманих знань і умінь у практичній діяльності. Це особливо актуально в умовах дистанційної освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушевский свеклосахарный завод Волынской губернии Житомирского уезда, принадлежащий

Н.А. Терещенко. Киев: книгоизд-во Товарищества Л.М. Фиш, 1896. 284 с.

2. Барановська Н., Січкаренко Г., Стоян Т. Документ в соціальних комунікаціях. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. Вип. 12. С. 105-123.

3. Богдановська Л.П. Використання інноваційних технологій у вивченні історії стародавнього світу. *Історія*. № 5-6. 2005. С. 30-33.

4. Грукач В., Ткаченко О. Право і влада в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: особливості функціонування. Переяслав: Домбровська Я.М., 2021. 221 с.

5. Задорожня Л.В. Методика використання документів у процесі навчання історії. *Історія*. № 1. 2005. С. 29-33.

6. Калакура Я.С., Ковтанюк Ю.С. Архівний менеджмент в умовах електронного урядування. *Архіви України*. 2019. Вип. 3. С. 18-57.

7. Нетеча Я.І. Інтерактивне навчання із використанням аудіовізуальних та мультимедійних засобів як шлях розвитку особистісних компетентностей учнів на уроках історії. *Історія*. № 5-6. 2005. С. 16-18.

8. Описание имущества наследников Ф.А. Терещенко. Киев: книгоизд-во Товарищества Л.М. Фиш, 1900. 244 с.

9. Раковский Л.Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине ХІХ века. Чернигов: Вид-во Чернігівського пед. ін.-ту, 1992. 210 с.

10. Січкаренко Г.Г. Документні джерела інформації: навч. пос. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2018. 212 с.

11. Соловйова Т. Київщина на перехресті епох: люди, події, факти. Переяслав: Домбровська Я.М., 2021. 225 с.

12. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Хрещатик, 1998. 208 с.

13. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Переяслав-Хмельницький: Вісник Переяславщини, 2000. 209 с.

14. Товарищество свеклосахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко в Киеве. Киев: книгоизд-во Товарищества Л.М. Фиш, 1900. 244 с.

15. Центральний державний архів України у м. Києві. ф. 830. оп. 1.

16. Шевцова-Водка Г. Загальна теорія документа і книги. Київ, 2014. 405 с.

REFERENCES

1. Andrushevskiy sveklosakharnyy zavod Volynskoy gubernii Zhitomirskogo uезда, prinaldzhashchiy N.A. Tereshchenko. (1896). [Andrushevsky sugar beet factory in the Volyn province of the Zhytomyr district, owned by N.A. Tereshchenko]. Kiev: knigoizd-vo Tovarishchestva L.M. Fish. [in Ukraine].

2. Baranovs'ka, N., Sichkarenko, H. & Stoyan, T. (2021). Dokument v sotsial'nykh komunikatsiyakh. [Document in social communications]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya. Society. Document. Communication*. Vyp. 12, (pp. 105-123), [in Ukraine].

3. Bohdanovs'ka, L.P. (2005). Vykorystannya innovatsiynykh tekhnolohiy u vyvchenni istoriyi starodavn'oho svitu. [The use of innovative technologies in the study of the history of the ancient world]. *Istoriya. – History*. № 5-6, (pp. 30-33), [in Ukraine].

4. Hrukach, V. & Tkachenko, O. (2021). Pravo i vlada v Ukrayini v kintsi XIX – na pochatku XX st.: osoblyvosti funktsionuvannya [Law and power in Ukraine in the late nineteenth – early twentieth century: features of functioning]. Pereyaslav: Dombrovs'ka Ya.M., [in Ukraine].

5. Zadorozhnya, L.V. (2005). Metodyka vykorystannya dokumentiv u protsesi navchannya istoriyi. [Methods of using documents in the process of teaching history]. *Istoriya – History*. № 1, (pp. 29-33), [in Ukraine].

6. Kalakura, Ya.S. & Kovtanyuk, Yu.S. (2019). Arkhivnyy menedzhment v umovakh elektronnoho uryaduvannya. [Archival management in terms of e-government]. *Arkhivy Ukrayiny – Archives of Ukraine*. Vyp.3, (pp. 18-57), [in Ukraine].

7. Netecha, Ya.I. (2005). Interaktyvne navchannya iz vykorystannyam audiovizual'nykh ta mul'tymediynykh zasobiv yak shlyakh rozvytku osobystisnykh kompetentnostey uchniv na urokakh istoriyi. [Interactive learning with the use of audiovisual and multimedia tools as a way to develop students' personal competencies in history lessons]. *Istoriya – History*. № 5-6, (pp. 16-18), [in Ukraine].

8. Opisanie imushchestva naslednikov F.A. Tereshchenko. (1900). [Description of the property of the heirs of F.A. Tereshchenko]. Kiev: knigoizd-vo Tovarishchestva L.M. Fish, [in Ukraine].

9. Rakovskiy, L.E. (1992). Sakharnaya promyshlennost' Ukrainy vo vtoroy polovine XIX veka. [Sugar industry of Ukraine in the second half of the 19th century]. Chernigov: Vid-vo Chernigivs'kogo ped. in.-tu, [in Ukraine].

10. Sichkarenko, H.H. (2018). Dokumentni dzherela informatsiy. [Documentary sources of information]. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy: Dombrovs'ka Ya.M., [in Ukraine].

11. Solovyova, T. (2021). Kyivshchyna na perekhresti epokh: lyudy, podiyi, fakty [Kyiv region at the crossroads of epochs: people, events, facts]. Pereyaslav: Dombrovs'ka Ya.M., [in Ukraine].

12. Stupak, F.Ya. (2021). Blahodiyni tovarystva Kyyeva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Charitable societies of Kyiv (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. Kyyiv: Khreshchatyk, 1998, [in Ukrainian].

13. Tkachenko, O.V. (2000). Pidpryyemnyts'ka ta metsenats'ka diyal'nist' rodyny Tereshchenkiv v Ukrayini kin. XIX – poch. XX st. [Entrepreneurial and patronage activities of the Tereshchenko family in Ukraine XIX – early XX century]. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy: Visnyk Pereyaslavshchyny, 2000, [in Ukraine].

14. Tovarishchestvo sveklosakharnykh i rafinadnykh zavodov brat'yev Tereshchenko v Kieve. (1900). [Association of Beet Sugar and Refineries Tereshchenko Brothers in Kiev]. Kiev: knigoizd-vo Tovarishchestva L.M. Fish, [in Ukrainian].

15. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny m. Kyuiv. F.830. Op.1. [in Ukraine].

16. Shevtsova-Vodka, H. (2014). Zahal'na teoriya dokumenta i knyhu. [General theory of document and book]. Kyuiv, [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Перед учителем сьогодні стоїть завдання підвищення життєвих компетентностей учнівської молоді. Компетентності базуються на знаннях, цінностях, котрі формуються в процесі навчання, досвіді. Здатність застосовувати отримані знання у повсякденному житті, у конкретній ситуації є показником успішності учнівської молоді. Одним із вагомих чинників формування важливих компетентностей є вивчення історії та правознавства у ЗЗСО. Сучасні підходи до вивчення цих предметів мають базуватися на особистісно орієнтованому навчанні, а навчальні технології повинні бути зосереджені на вихованні свідомого громадянина України, соціально адаптованого, котрий здатен творчо вирішувати проблеми у процесі самореалізації.

Пріоритетним на уроках історії стає формування критичного мислення, орієнтація учнів не стільки на знання, скільки на шляхи отримання інформації. Активізації пізнавальної діяльності сприяє навчально-дослідницька діяльність. Формування дослідницьких умінь на уроках історії та правознавства можливе у процесі використання документальних, зокрема архівних джерел.

Технологія роботи з історичними текстами, як модель навчання історії і правознавства у ЗЗСО, базується на дослідженні текстів із їх подальшим використанням учнями і формуванні історичного мислення.

На сучасному етапі в Україні вирішуються складні завдання розбудови української правової держави та громадянського суспільства в основі яких повинна лежати

розвинута ринкова економіка. У зв'язку з цим актуальним є вивчення на уроках історії у 9 класі у ЗЗСО соціально-економічної проблематики взагалі, і розвитку цукрового виробництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. зокрема. Адже цукрове виробництво у цей період було найбільш розвиненим і поширеним у багатьох українських губерніях. На їх територіях було розташовано близько 80 % цукрових заводів Російської імперії.

У статті аналізуються документи сімейного архівного фонду родини Терещенків, що знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві і є цінним джерелом для вивчення соціально-економічного та культурного розвитку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою статті є дослідження, узагальнення архівних джерел сімейного фонду Терещенків і аналіз процесу формування особистісних компетентностей, дослідницьких умінь учнів на уроках історії та правознавства у ЗЗСО у процесі використання документальних, зокрема архівних джерел.

Вивчення діяльності цукропромисловців Терещенків у процесі використання архівних джерел сприятиме формуванню дослідницьких умінь на уроках історії та правознавства. Документальні джерела сімейного архівного фонду Терещенків не лише дають учням можливість відтворити соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст. Вони виступають і джерелами вивчення договірної, зобов'язального, трудового, сімейного, адміністративного права України цього періоду, що може бути використане учителем на уроках правознавства у ЗЗСО.

При написанні статті були використані такі методи: історичний, хронологічний, аналізу та порівняння, статистичний.

Висновки. Формування дослідницьких умінь на уроці історії та правознавства у ЗЗСО буде ефективним тоді, коли

вчитель буде дотримуватися певних вимог щодо застосування документів у процесі навчання. А саме: врахування вікових, індивідуальних особливостей учнів, рівня їхнього загального розвитку; використання проблемних, репродуктивних, пізнавально-дослідницьких завдань.

Використання текстів документів на уроках історії та правознавства у ЗЗСО є необхідним елементом роботи вчителя. Ця форма роботи сприяє підвищенню мотивації навчання, активізації самостійної навчальної діяльності школярів, розширенню навчальних завдань, створює можливості для індивідуального, самостійного процесу навчання, розширює можливості діалогізації навчального процесу. Цей вид діяльності сприяє розвитку компетентності учнів, формує у дітей дослідницькі вміння і навички, а саме: робота з специфічними історичними джерелами, вивчення і аналіз історичних подій, використання отриманих знань і умінь у практичній діяльності. Це особливо актуально в умовах дистанційної освіти.

Ключові слова: компетентності, навчальний процес, проблемно-пошуковий метод, документ, архівні джерела, промисловість, цукрове виробництво.